

від центрів навчання у віддалених регіонах, з іншого, не загострювали б надмірно питання забезпечення підприємств і установ кадрами, існувала спеціальна система адміністративного розподілу випускників. Її можна вважати ще однією прогалиною практики, що існувала. Такий вигляд мала в цілому система підготовки спеціалістів для народного господарства в радянський період.

*В статтє характеризуются методы расчета потребности педагогических кадров в Украине (20-80 годы XX ст.). Анализируется процесс подготовки педагогических кадров.*

1. Дарманський М. М. Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні. — Хмельницький: Поділля, 1997. — 384 с.
2. Кремень В. Г. Освіта і наука України: Шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи). — К. : Грамота, 2003. — 216 с.
3. Про поліпшення підготовки нових спеціалістів. Із резолюції Пленуму ЦК ВКП(б) 4-12 липня 1928 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 14 т. — Т. 4. — К. : Політвидав України, 1980. — С. 106-112.
4. Чупрунов Д. И., Жильцов Е. Н. Экономика, организация и планирование высшего образования. — М. : Высш. школа, 1988. — 175 с.

## **Р. Д. Толстов**

### **СТРАХОВА СПРАВА І СТРАХОВИЙ РИНОК РОСІЇ ТА УКРАЇНИ ( XIX – початок XX ст.)**

*У статті розглядається еволюція страхової справи та ринку страхових послуг у Росії та Україні в XIX – на початку XX ст. Висвітлено зміст, хід і наслідки страхової реформи середини 60-х років XIX ст. Досліджується процес монополізації страхової справи та його вплив на рівень розвитку страхування в російській провінції та в Україні.*

Цивілізованим країнам довелося пройти довгий історичний шлях розвитку, коли ними була усвідомлена ідея необхідності й корисності страхової справи для забезпечення нормального функціонування мікро- і макроекономічних процесів і захисту майнових інтересів особистості та її життя. Певний внесок у теоретичне обґрунтування ідеї страхування та її реалізацію внесли вчені дореволюційної Росії та України, зокрема К. Г. Воблий (1876-1947). Він зазначав: «Ми розуміємо під страхуванням

© Р. Д. Толстов, 2005

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2005. Вип. 37-38.

вид господарської діяльності на основі солідарності та відшкодування, який має своєю метою покриття майбутньої нужди або потреби, що спричинялася наступом випадкової і разом статистично уловимої події» [4, с. 20]. Стосовно до висновків новітньої західної економічної теорії страхування «дозволяє індивіду обміняти ризик великих збитків на визначеність малих» [12, с. 247]. У більш приземленому формулюванні сутність страхових операцій полягає у відшкодуванні на певних умовах збитків юридичних і фізичних осіб. Найбільш часто страхуються збитки власності, життя, здоров'я людей, ризик і доходи, які викликаються несприятливими подіями, нещасними випадками. Кошти для відшкодування збитків нагромаджуються державними органами, страховими товариствами та компаніями за рахунок страхових внесків.

У ході конкретно-історичного розвитку страхових закладів, теорії страхування та страхової культури населення в усіх країнах світу сформувався або формується сучасний, повноцінний ринок страхових послуг, де різноманітні страховики забезпечують усе зростаючі потреби страхувальників. Однак багато питань його виникнення та формування в межах як окремих країн, так і регіонів, особливо в історико-економічному аспекті, залишаються малодослідженими або недослідженими взагалі. Зокрема, практично відсутні праці з історії страхової діяльності в Україні. Ця обставина й обумовила мету даного дослідження — розглянути історію розвитку страхування й страхового ринку країни протягом ХІХ – початку ХХ ст.

Виникнення закладів страхування, а згодом ринку страхових послуг в Україні в розглядуваний період цілком і повністю було пов'язано із розгортанням страхової діяльності в країні-метрополії – царській Росії. Розвиток же страхування в імперії припадає на ХІХ ст., особливо на його другу половину, коли всупереч бажанню консервативно налаштованим правлячим колам і більшості дворянства вона почала поступово і важко трансформуватися в капіталістичну країну, невід'ємним атрибутом якої є ринкова інфраструктура, а отже і більш-менш розвинута мережа інститутів страхування. Парадокс ситуації полягав у тому, що, не сприймаючи ідею капіталістичного шляху розвитку країни, державний апарат, цей представник і захисник інтересів занепадаючого правлячого класу, своїми практичними діями сприяв її ринковій трансформації. Одним із таких кроків по розбудові ринкової економіки і стало створення інститутів страхування та вироблення відповідної тому чи іншому історичному періоду страхової політики. Початок передісторії страхової справи в Росії поклато повеління імператриці Катерини ІІ, яким вона в 1786 р. зобов'язала Державний позичковий банк здійснювати у всіх містах страхування кам'яних будинків, що знаходилися в заставі в цьому банку (не вище  $\frac{3}{4}$  вартості будівлі, оцінених міською думою). У такий же спосіб страхувалися також фабрики і заводи. У 1797 р. відповідно до повеління імператора Павла І при Державному банку було організовано особливу

страхову контору — для приймання на страхування товарів. Хоча обидва заклади працювали прибутково, вони все ж не змогли розгорнути свою діяльність, насамперед через малочисельність клієнтів.

Справжнє ж формування національних традицій у сфері страхування розпочалося в царській Росії і опосередковано в Україні та інших провінціях у першій половині XIX ст. Однак треба відразу зазначити, що ідеологія нової галузі економічної діяльності розроблялася та впроваджувалася виключно імперським центром і виключно в його інтересах, а національні околиці розглядалися і були пасивними об'єктами її застосування, постачальниками все зростаючих мас страхувальників для переважно петербурзьких і московських страхових закладів. Виникненню останніх передувала копітка робота по виробленню позиції держави щодо напрямів розвитку страхової діяльності. Дискусія на вищому рівні виникла з приводу фундаторів, а отже і майбутніх власників страхових закладів, які планували заснувати. У середині 20-х років XIX ст. цар та вищі чиновники довго не визначалися з тим, кому надавати перевагу — державним, недержавним чи змішаним закладам. Аналіз наступних подій показує, що до остаточного висновку вони так і не дійшли і право на життя одержав комбінований підхід до вирішення цієї проблеми. Так, хоча царською бюрократією і було прийнято рішення про дозвіл на організацію недержавних страхових організацій (акціонерних товариств), водночас підтримувалося і стимулювалося державне страхування. До того ж, діяльність дозволених страхових акціонерних товариств так жорстко регламентувалася, а їх правління були в такій міцній особистій і діловій зв'язці із корумпованими чиновниками, що й годі було думати про будь-яку самостійну лінію їх поведінки. Отже, узявши в першій половині XIX ст. ще нечисленні недержавні страхові заклади під твердий державний контроль, і водночас під свою опіку, царат надав їм можливість вижити і процвітати за умов відсутності справжньої ринкової системи, а в майбутньому стати монополістами в своїй галузі. За таких обставин ряди страхових закладів поповнювалися не дуже часто. Ті ж нові організації, які не змогли встановити тісний зв'язок з урядовим апаратом, швидко перетворювалися в аутсайдерів і з часом банкрутували, не витримуючи конкуренції із привілейованими страховими акціонерними товариствами.

Початок же організації таких привілейованих закладів поклато створення в 1827 р. першого в Росії акціонерного страхового товариства «Російське страхове від вогню товариство» (з основним капіталом у 4 млн крб.). Воно спеціалізувалося на операціях з прийняття на страхування від вогню будівель та рухомого майна. Його успішна діяльність надихнула нову групу акціонерів на відкриття з дозволу уряду в 1835 р. «Другого російського страхового від вогню товариства» (з основним капіталом у 1,5 млн крб.). Їх подальшій успішній роботі сприяв такий урядовий привілей, як концесія цим товариствам на відомий район їх діяльності без сторонніх посягань з боку конкурентів. На перших порах цей

привілей сприяв становленню товариств, але згодом він став гальмувати поширення страхування від вогню, тому що за умов відсутності конкуренції вони приймали на страхування найкращі і безпечні ризики, переважно у представників багатих верств населення. Люди ж середнього достатку і незаможні, тобто найбільш численні групи потенційних страхувальників, унаслідок такого підходу були позбавлені можливості застрахувати своє майно від вогню.

Поступово, поряд із акціонерними страховими товариствами від вогню, в Санкт-Петербурзі виникли товариства іншого напрямку. У 1835 р. було засновано акціонерне товариство «Життя», яке почало спеціалізуватися на операціях із страхування життя і довічних доходів. У 1844 р. знову ж таки у Санкт-Петербурзі було засновано «Російське транспортне і страхове товариство», яке започаткувало вперше в країні транспортне страхування (як морське, так і сухопутне) з видачею позик під товари. Останнє, в умовах фактичної відсутності мережі приватних комерційних банківсько-кредитних установ і слабого державного кредиту, стало надійним джерелом поповнення обігових коштів у разі забезпечення здійснюваних торговельних операцій або їх розширення. Операції ж із страхування транспортних вантажів компенсували продавцям чи покупцям збитки від більш ніж імовірної загибелі вантажів через недосконалість шляхів сполучення та нерозвинутість системи складів. У 1846 р. до чотирьох петербурзьких страхових товариств додалося нове столичне товариство універсального типу – «Саламандра» (з основним капіталом 2 млн крб.), яке поряд із своїм основним профілем – страхуванням від вогню, успішно розвивало операції із страхування життя, від нещасних випадків, транспорту. У 1847 р. виникла в Санкт-Петербурзі ще одна подібна до «Саламандри» страхова компанія «Надія», що спеціалізувалася на страхуванні транспорту, від вогню і транспортування. Завершує низку передреформених столичних заснувань «С.-Петербурзьке товариство страхувань» (з основним капіталом в 2,4 млн крб.), статут якого було затверджено в травні 1858 р. Це товариство спеціалізувалося на страхуванні життя і від вогню. Нарешті, в тому ж році було організовано Московське страхове від вогню товариство.

Якісно новий етап у діяльності страхових закладів Росії та України почався в пореформений період. Серед низки прогресивних реформ на страхову справу особливий вплив справила земська реформа 1864 р. та міська реформа 1870 р. Унаслідок упровадження в життя закону про земське самоврядування протягом 1865-1871 рр. у 33 губерніях Європейської Росії, в тому числі в усіх українських губерніях, були відкриті земства – всестанові органи для завідування місцевим господарством (губернським і повітовим). Поряд із піклуванням про розвиток торгівлі, промисловості та особливо сільського господарства на місцях до їх компетенції було включено і страхування майна. Земства спеціалізувалися в основному на страхуванні від вогню селянських

будівель. У тих же губерніях, де не було впроваджено земське положення, цим видам страхування продовжували займатися урядові страхові заклади. Положення про організацію земського взаємного страхування було затверджене 7 квітня 1864 р. Спочатку загальне завідування земським страхуванням у губерніях здійснювали губернські земства через повітові земські управи та волосні правління. Однак від такої практики з часом відмовилися, тому що повітові управи не підпорядковувалися губернському земству в законодавчому порядку. Натомість губернські земства вилучили страхування із ведення повітових управ і заснували інститут страхових агентів, нагляд за якими було доручено страховому губернському інспектору. На початок ХХ ст. у країні склалася досить розвинута земська страхова система, яка на добровільних засадах приймала на страхування будівлі, що знаходилися не тільки в смузі селянської осілости, а й у маєтках землевласників і навіть у містах. Так, у 1907 р. 22 центральних земства уклали добровільних страхувань на суму 334253 тис. крб., зібрали премій 2856 тис. крб., видали пожежних збитків на 3316 тис. крб. [6, с. 4]. Активну участь у діяльності земських страхових організацій від вогню в Російській імперії брали й відповідні українські організації. Так, якщо 39 земств країни витратили в 1912 р. на заходи проти пожежі всього 8,4% загального збору платежів по добровільному і обов'язковому страхуванню, то Київське земство – 21,8%, Полтавське – 22,5%, Катеринославське – 15,15%, Подільське – 71% [7, с. 140, 141]. Крім страхувань від вогню, багато земств займалися також іншими видами страхування, як-от: худоби від падежу, полів від градобиття, виноградників від філоксери.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. продовжували функціонувати й урядові страхові заклади, які здійснювали страхування від вогню, страхування життя і транспортів (морських). Положення про взаємне страхування від вогню селянських будівель у неземських губерніях було затверджене в 1867 р. Відповідно до нього загальне спостереження по справах страхування зосереджувалося в міністерстві внутрішніх справ по господарському департаменту. Керівництво страховою операцією (вогневої) було покладено в кожній губернії на губернські в селянських справах присутствія або відповідні їм заклади. Виконавчі дії на місцях здійснювали волосні правління або особливо уповноважені агенти. Отже, реформу страхової справи в неземських губерніях звели до заміни палат державного майна та удільних контор подібними закладами під іншими назвами. Губернські правління практикували як обов'язкове, так і добровільне страхування (при явному переважанні першого).

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., поряд з провідним видом державного страхування – страхуванням від вогню, певного розвитку набуло й страхування життя. З 1894 р. воно почало здійснюватися пенсійно-страховими касами, які були організовані на казенних залізницях та інших державних об'єктах. Вони обслуговували службовців виключно

цих закладів. 3 травня 1905 р. розпочалося страхування життя при державних ощадних касах. За один 1909 р. вони уклали страхувань: на випадок смерті – 2273 (на суму 4089 тис. крб.), на дожиття – 204 (на суму 261 тис. крб.), зібрали премії 626 тис. крб. [7, с. 3].

Розпочата в 60-70-х роках XIX ст. трансформація економіки та суспільства Російської імперії, незважаючи на непослідовність дій її ініціаторів і виконавців, створила більш сприятливі умови для функціонування і зростання акціонерних страхових товариств, їх організації не тільки в столицях, а й в російській глибинці та на національних околицях. Так, у 1871 р. у Нижньому Новгороді виникло акціонерне страхове товариство «Волга» для морського, річкового і сухопутного страхування, а також від вогню (з основним капіталом у 500 тис. крб.), у Варшаві — «Варшавське страхове від вогню товариство» (з основним капіталом у 2 млн крб., сплаченим наполовину). У 1892 р. у Царстві Польському було створено страхове товариство «Піклування» (з правлінням у Варшаві), яке спеціалізувалося на страхуванні життя і від нещасних випадків. В Україні ж протягом кінця XIX – початку XX ст. не виникло жодного страхового закладу цього типу. Натомість продовжувала зростати чисельність столичних закладів. Так, у 1868 р. було організовано Санкт-Петербурзьке товариство страхування від вогню майна і страхування довічних доходів і грошових капіталів. У 1870 р. у столиці імперії було засновано страхове акціонерне товариство «Російський Ллойд», який спочатку згідно свого статуту займався виключно морським, річковим і сухопутним страхуванням, головним чином імпортованих товарів, а також самих перевізних засобів (пароплавів, парусних суден, товарних вагонів). Згодом уряд дозволив йому розширити сферу своєї діяльності за рахунок організації страхування цінностей, що пересилалися поштою (1897 р.), та страхування від вогню (1909 р.). Щоправда, останнє внаслідок некомпетентних дій правління принесло тільки великі збитки. У 1880 р. у цьому ж місті було організовано Російське товариство страхування від нещасних випадків «Допомога», у 1881 р. страхове товариство «Росія», у 1893 р. — Східне товариство товарних складів і транспортування товарів з видачею позик, у 1898 р. – Товариство російського перестраховання. Поява такого спеціального товариства свідчить про якісне зростання російської страхової мережі. Перестраховання — це один із найбільш складних і відповідальних видів страхування, який полягає у передачі первісним страховиком частини страхової відповідальності іншому товариству або особі – перестраховальнику. Вітчизняне перестраховання виникло не випадково: його ініціював царський уряд, який після введення в 1897 р. системи золотого монометалізму намагався перешкодити відпливу золота за кордон у вигляді перестраховальної премії на користь відповідних іноземних товариств. До речі, з кінця XIX ст. у Російській імперії з дозволу уряду діяли три агентства іноземних страхових товариств – «Нью-Йорк», «Еквітебль» і «Урбен». Перше з них розпочало свої операції в

1888 р., друге і третє – в 1890 р. У результаті кількісного і якісного зростання різноманітних страхових організацій питома вага страхових операцій Російської імперії в загальносвітовому їх обсязі (за даними 13 провідних країн світу) збільшилася з 0,51% у 1885 р. до 1,56% у 1895 р. [10, с. 69].

Зростання кількості страхових організацій та обсягів виконуваних ними операцій відбувалося за умов поглиблення державного регулювання сфери страхування. Так, 6 червня 1894 р. було видано «Положення про нагляд за діяльністю страхових установ і товариств», згодом створено при міністерстві внутрішніх справ особливий Страховий комітет і страховий відділ, які займалися розглядом проектів статутів, установленням форм звітів, ревізією товариств тощо. Крім того, були введені певні обмеження на розвиток акціонерного страхування. Так, було встановлено мінімальний розмір основного капіталу, яким мала бути забезпечена кожна операція (не менше 500 тис. крб.), а також розмір дивіденду з акцій. Останній не міг перевищувати 6% до погашення організаційних витрат і 7% надалі – до накопичення запасних капіталів до розміру однієї третини основного капіталу [4, с. 97].

За цих умов петербурзькі та московські акціонерні страхові товариства наприкінці XIX – на початку XX ст. остаточно монополізували російський ринок страхових послуг. Їх утвердженню в якості монополістів сприяли нагромаджені ними значні кошти, кадри вищої кваліфікації, міцні зв'язки з державним апаратом, рівно як і ефективна регіональна політика, а саме – насадження в провінційних містах імперії, в тому числі й на національних околицях, густої мережі своїх відділень, агентств, представництв, контор тощо. У результаті в усіх великих і більш-менш значних українських містах та прилеглих місцевостях головну роль у страховій справі відігравали не місцеві страхові товариства, а допоміжні структури столичних товариств. Так, у 1913 р. у Києві функціонували: контора першого Російського страхового товариства (штат 17 чол.) та його київське відділення із страхування життя (штат – 16 чол.); київське головне представництво страхового товариства «Якір», відділення товариства «Російський Ллойд», представництво французького Товариства страхування життя «Урбен» та ін. [2, стп. 851-859]. У тому ж році в Харкові функціонували: відділення страхового товариства «Росія» (штат – 40 чол.), страхового товариства «Саламандра»; головне представництво Санкт-Петербурзького товариства страхування, страхового товариства «Російський Ллойд» та ін. [3, стп. 251-258].

Отже, опанування незайманого страхового простору України та інших національних околиць імперії та суто російських провінцій, разом із безпосередньою роботою столичних структур, стало міцним підґрунтям для зростання економічної могутності петербурзько-московських акціонерних страхових товариств, для утвердження їх монопольного становища в страховій справі. Уже в 1896 р. складений капітал

20 провідних акціонерних страхових товариств Російської імперії, з яких 17 були петербурзько-московськими, становив 39,18 млн крб., який розподілявся на 201100 акцій, номінальною вартістю від 50 до 500 крб. [11, с. 51-70]. В ефективно ж працюючих акціонерних страхових товариствах біржова ціна їх акцій, які котирувалися на російських фондових біржах (точніше – фондових відділеннях при товарних біржах) на рівних з акціями промислових і торгівельних підприємств, часто-густо перевищувала наведені розміри номіналу. Так, якщо в 1890 р. біржова ціна однієї акції Московського страхового від вогню товариства становила 620 крб., то в 1895 р. – вже 800 крб. Дивіденд за цей же час зріс з 38 до 50 крб. Ще кращі результати діяльності мало Перше Російське страхове від вогню товариство (з правлінням в Санкт-Петербурзі). У 1896 р. біржова ціна кожної його акції піднялася до 1525 крб. (проти 1160 крб. у 1890 р.), а дивіденд становив 82 крб. (проти 62 крб. у 1890 р.) [11, с. 51-60].

Поряд із акціонерними страховими організаціями в розглядуваний період у Росії та Україні страхові операції здійснювали і різноманітні товариства взаємного страхування (міські, спеціалізовані тощо). Зокрема, піонерами відродження міського взаємного страхування стали міста України. Так, у 1863 р. виникло взаємне страхове товариство в Полтаві, 1864 р. – у Харкові. Наприкінці 1865 р. у Російській імперії вже функціонувало 13 таких товариств, у 1875 р. – 17, 1885 р. – 49, 1897 р. – 85, 1900 р. – 125, 1910 р. – 135, у 1914 р. – 162 товариства [7, с. 60]. Напередодні першої світової війни в Україні діяло 14 міських взаємних страхових від вогню товариств.

Серед усіх товариств взаємного кредитування Російської імперії передували 26 найбільших з них, які виконували майже ті операції, що й акціонерні товариства. У цю групу входили чотири українські товариства, у тому числі відкрите в 1904 р. Київське товариство взаємного страхування цукрозаводчиків (з основним і запасним капіталом у 1913 р. у 1,7 млн крб.). Крім того, серед десяти менш вагомих таких товариств два були українськими — Товариство взаємного страхування майна землевласників (засноване в 1898 р.) та Товариство взаємного страхування від вогню гірничих та гірничозаводських підприємств (1906 р.). Два з трьох товариств взаємного страхування на морському і річковому транспорті були також українськими (Дніпро-Бузьке та Голопристанське «Каско»). Про роль і значення України у провідному секторі страхового ринку Російської імперії — страхуванню від вогню, свідчать дані таблиці.

Таким чином, у розглядуваний період у Російській імперії, і в тому числі в Україні, відбувалося поступове розгортання мережі традиційних страхових закладів, виникнення та зміцнення нових видів страхування і формування на цій основі ринку страхових послуг. Певне піднесення страхової діяльності припадає на кінець XIX – початок XX ст. Однак досягнення безпосередньо України в цій сфері виявилися відносно незначними. Це було зумовлено, зокрема, жорсткою опозицією



Таблиця. Страхування будівель, рухомості і товарів в Російській імперії, і в тому числі в Україні, в 1913 р. \*

Види страхувань	Будівлі					Рухомість і товари				
	Кількість страхувань (дворів)	Страхова сума (тис.крб.)	Премія (тис.крб.)	Страхова сума будівель, що горіли (тис.крб.)	Пожежна винагорода (тис.крб.)	Кількість страхувань	Страхова сума (тис.крб.)	Премія (тис.крб.)	Страхова сума будівель, що горіли (тис.крб.)	Пожежна винагорода (тис.крб.)
1. Акціонерне	...	6711056,3	28676,8	284519,9	21319,1	...	6559841,9	42699,8	233056,0	27069,5
2. Земське	14283505	3027029,4	32479,0	21567,9	17033,4	209445	188921,0	1655,1	932,0	822,1
3. Губернське	3366	335980,2	2775,6	...	1365,0	—	—	—	—	—
4. Міське	...	1554014,3	3729,1	6784,1	1411,9	...	30321,4	181,0	...	34,2
<i>Разом по Російській імперії **</i>	...	<i>11588548,6</i>	<i>67660,5</i>	...	<i>41129,4</i>	...	<i>6779084,3</i>	<i>44535,9</i>	...	<i>27925,8</i>
1. Акціонерне	...	1538937,1	5295,4	51614,3	3830,2	...	1323278,3	9126,0	22275,0	5454,6
2. Земське	3965410	877162,6	5523,8	4781,6	2787,2	37608	34441	295,6	271,4	168,2
3. Міське	...	285191,2	529,6	644,7	201,9	...	1500,6	8,0	...	0,9
<i>Разом по Україні</i>	...	<i>2701290,9</i>	<i>11348,8</i>	<i>57040,6</i>	<i>6819,3</i>	...	<i>1359219,9</i>	<i>9429,6</i>	...	<i>5623,7</i>
<i>Питома вага України у загально-російських показниках</i>	...	<i>23,3</i>	<i>16,8</i>	...	<i>16,6</i>	...	<i>20,1</i>	<i>21,2</i>	...	<i>20,1</i>

\* Розраховано за даними: Финансы Украины до войны и в 1922-м году: Статистика Украины. — № 42. — Харьков: ЦСУ УССР, 1924. — С. 130.

\*\* За винятком Польщі та Фінляндії.

петербурзько-московських страхових організацій-монополістів до появи тут (як і в російській провінції) дієздатних конкурентів. У результаті в Україні не виникло жодного самостійного акціонерного страхового товариства, тобто найбільш ефективного і прогресивного типу страхових закладів.

*В статье рассматривается эволюция страхового дела и рынка страховых услуг в России и Украине в XIX – начале XX века. Освещены содержание, ход и последствия страховой реформы середины 60-х годов XIX в. Исследуется процесс монополизации страхового дела и его влияние на уровень развития страхования в российской провинции и в Украине.*

1. [Бах Л. Л.]. К вопросу о монополизации страхования в связи с изысканием новых способов для покрытия чрезвычайных расходов, вызванных войной. — Петроград, 1915. — 23 с.
2. *Весь Киев*: Адресная и справочная книга на 1913 г. — К. : Изд. С. М. Богуславского, 1913. — XXI с. + 2332 стб.
3. *Весь Харьков*: Справочная книга на 1913 г. — Харьков : Изд. Е. С. Элькина, 1913. — 1491 стб.
4. *Воблый К. Г.* Основы экономии страхования. — М.: Издат. центр АНКИЛ, 1995. — 228 с.
5. *Земство*: политико-экономический сборник. Земские учреждения и взаимное страхование. — С.-Петербург : Изд. Л. Демиса, 1864. — 128 с.
6. *История торговли и промышленности в России*. — Том 1. — Вып. IV. Страховые учреждения / Под ред. П. Х. Спасского. — С.-Петербург, 1911. — 36 с.
7. *Крюков В. П.* Исторический очерк развития страхования. Систематическое изложение истории, организации и практики всех главнейших форм страхования. — Покровск, 1915. — 145 с.
8. [М. Д.]. Страхование // Россия : Энциклопедический словарь. — Л. : Лениздат, 1991. — С. 371-382.
9. *Новомбергский Н.* Вопросы страхования: 1. О реформе обязательного страхования сельских строений. 2. О научной подготовке деятелей страхования на Западе Европы. — С.-Петербург, 1906. — 42 с.
10. *Озеров И.* Итоги экономического развития XIX века. — С.-Петербург, 1902. — 83 с.
11. *Русские биржевые дивидендные бумаги*: Необходимые сведения об акциях и паях, котируемых на С.-Петербургской, Московской, Варшавской, Киевской, Рижской и др. фондовых биржах / Сост. И. Слиозберг. — С.-Петербург, 1896. — 322 с.
12. *Словарь современной экономической теории Макмиллана* / Общ. ред. Дэвида У. Пирса. — Пер. с англ. — М. : ИНФРА-М, 1997. — 608 с.
13. *Статистический ежегодник на 1912 год* / Под ред. В. И. Шарого. — С.-Петербург, 1912. — 543 с.
14. *Финансы Украины до войны и в 1922-м году* : Статистика Украины. — № 42. — Харьков: ЦСУ УССР, 1924. — 132 с.